

प्रकरण तिसरे
कौटुंबिक जीवन

● प्रास्ताविक

१. कुटुंब

१.१. 'भैनाळ'मधील कुटुंब

१.२. 'बस्तान'मधील कुटुंब

२. नातेसंबंध

२.१. 'भैनाळ'मधील नातेसंबंध

२.२. 'बस्तान'मधील नातेसंबंध

३. माणुसकी

३.१. 'भैनाळ'मधील माणुसकी

३.२. 'बस्तान'मधील माणुसकी

४. दुःख दैन्य

४.१. 'भैनाळ'मधील दुःख दैन्य

४.२. 'बस्तान'मधील दुःख दैन्य

● समारोप

● संदर्भ

कौटुंबिक जीवन

● प्रास्ताविक

‘कौटुंबिक जीवन’ या प्रकरणामध्ये ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या दोन कादंबरीतील कौटुंबिक जीवनाचा अभ्यास खालील काही मुद्द्यांच्या आधारे करायचा आहे. ग्रामीण समाजात कुटुंब व कुटुंबाला असणारे स्थान कोणत्या स्वरूपाचे आहे. या स्वरूपावरून पडणारे कुटुंबाचे प्रकार, कौटुंबिक जीवनात नाते व नात्यांतर्गत असणारे अनन्यसाधारण संबंध, माणुसकीचे दर्शन घडणाऱ्या घटना, प्रसंग, दुःख, दैन्य या काही मुद्द्यांच्या आधारे कौटुंबिक जीवनाचा अभ्यास करायचा आहे.

१. कुटुंब

‘प्रजोत्पादन आणि संततीचे संगोपन यासाठी निश्चित आणि दीर्घकालीन लैंगिक संबंधावर आधारलेला एक समूह म्हणजे कुटुंब होय.’^१ कुटुंब ही समाजातील मुलभूत अशी सामाजिक संस्था आहे. ही संस्था केव्हा आणि कशी निर्माण झाली याबद्दल निश्चित अशी माहिती मिळत नाही. मानवी समाजामध्ये अनेक स्थित्यंतरे घडली गेलीत पण कुटुंब संस्था मात्र आजही अबाधित राहिली. व्यक्तीच्या जीवनाची सुरुवात कुटुंबात होते. तसेच त्याचे जीवन संपतेही कुटुंबातच. माता-पिता, पती-पत्नी, कन्या-पुत्र, भाऊ-बहीण या सामाजिक भूमिकांच्या संदर्भात कुटुंबातील व्यक्ती परस्परांशी आंतरक्रिया करत असतात. कुटुंब हे भाव-भावनांवर आधारित असते. भारतीय समाजरचनेमध्ये कुटुंबाला मध्यवर्ती स्थान आहे. कुटुंबसंस्था अस्तित्वात येण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी प्रमुख कारण प्रजोत्पादन, वात्सल्य, वंश संरक्षण, आर्थिक, सामाजिक, स्थैर्याची उत्कट इच्छा इत्यादी कारणामुळे कुटुंब संस्था अस्तित्वात आली.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये कुटुंबाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय कुटुंब संस्थेला इतिहास आहे. ग्रामीण समाजाचा विचार करता संपूर्ण खेडे एक कुटुंब म्हणून जगत असते. ग्रामीण समाजामध्ये व्यक्तीला महत्त्व नसून कुटुंबाला अधिक महत्त्व असते.

१.१. ‘भैनाळ’मधील कुटुंब

ग्रामीण भागात शेतीशिवाय दुसरे उपजीविकेचे साधन उपलब्ध नसल्यामुळे शेतीवर उपजीविका करणारी अधिक कुटुंबे असतात. अशीच काही कुटुंबे ‘भैनाळ’मध्ये दिसून येतात.

यापैकी धोंडीरामचे हे कुटुंब शेतीवरतीच अवलंबून आहे. धोंडीरामचा जन्म एका ग्रामीण शेतकरी कुटुंबातला आहे. त्यांची पत्नी भैना ही देखील एका शेतकरी कुटुंबातील आहे. तिचे लग्न होते तेदेखील शेतकरी कुटुंबातील व्यक्तीबरोबरच. त्याच्या मुलींची लग्ने होतात ती देखील शेतकरी, मजूर असणाऱ्या व्यक्तीबरोबरच. भैना आणि धोंडीराम यांच्या कुटुंबामध्ये एकूण पाच अपत्ये जन्मतात. ग्रामीण समाजात मोठे कुटुंब असते ते येथेही दिसते. भैना ही लग्नानंतर आपल्या पतीवर जीवापाड प्रेम करते. त्याचप्रमाणे तिचे आपल्या मुलांवरही प्रेम आहे. कुटुंबातील सदस्यांचे पालन पोषण करण्यासाठी काबाडकष्ट करते. अहोरात्र झटते. भोळसट नवऱ्याबरोबर संसार करते. कुटुंबाचा सारा भार सहन करते. कुटुंबाप्रीत्यर्थ असणारी सर्व कर्तव्ये पार पाडते. येथे कुटुंबप्रमुख स्त्रीच आहे. पालन-पोषण न करणाऱ्या आपल्या पतीला उद्देशून ती म्हणते, “आसं शेजंपुरतं न्हरं म्या लई बघितल्यात! अंगात न्हाय करणी न मला म्हणा तरणी! एवढा नाकाला मुंगळा डसत असला तर चार पसडं मिळवून दावावत न्हायतर गळ्यात दगुड बांदुन हिर गाठावी. बायकुच्या कष्टावर जगणाऱ्या दाल्ल्यानं वर टेंबा करून बोलुनी. दारातल्या कुत्र्यागत शेपाट हलवावं, टाकला तर तुकडा चाबलावा न्हायतर कोपरा धरून दिस मोजाव!”^२ या घटनेतून पती-पत्नीतील कुटुंबातील वाद-संघर्ष दिसतो. त्याचबरोबर प्रेमाचे, जिव्हाळ्याचे क्षणही असतात. अशीच एकदा भैना धोंडीरामला म्हणते, “न्हाई! मी तुमाला त्या मोडक्या झाडाखाली सपावर जावू देणार न्हाय! तुमी निस्त घरात बसा. काम करू नका पण माझ्या सुखावर असा इंगूळ दफरवू नका. मी लई काम करीन. आपून सावनीला मोठी करू. साळंत घालू. तुमी निस्त माझ्याजवळ असा.”^३ असे घटना प्रसंग कुटुंबात घडतात. कुटुंबात असणारे प्रेम, जिव्हाळा, वात्सल्य, हेवेदावे संघर्षावरून संबंध दिसून येतात. या कादंबरीमध्ये धोंडीरामचे प्रमुख कुटुंब आहे. धोंडीरामच्या बालपणी त्याच्या आईवडिलांनी त्याच्याविषयी स्वप्ने रंगविलेली असतात. आजी धोंडीरामला व त्याचा लहान भाऊ कोंडीबाला गोष्टी सांगायची. आई वडिलांच्या मृत्यूनंतर धोंडीरामचा सांभाळ आजीनेच केला. म्हणजे समाजरचनेमध्ये कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यावरती काही ना काही जबाबदारी असते आणि कुटुंबातील तो सदस्य आपली जबाबदारी कर्तव्य म्हणून पार पाडत असतो. समाजरचनेमध्ये कुटुंबाला महत्त्व प्राप्त होते ते याच कारणाने.

‘धोंडीराम’च्या ‘बाई’ या सान्या गावाला आपले कुटुंबातील मुले मानतात, त्याच्यावर माया करतात. वेळप्रसंगी गावावर होणाऱ्या अन्यायाविरोधी संघर्ष करतात. या गावातील लोकांना निःस्वार्थी दृष्टीने विद्यादानाचे काम करणाऱ्या ‘शिक्षिका’ खऱ्या अर्थाने समाज शिक्षिकाबद्दल सान्या गावाला अभिमान आहे. कुटुंबातील प्रमुख गेल्यावर जसे कुटुंब बेशिस्त

होते, तसेच 'बाई' गावातून नाहीशा झाल्यावर गावाचे होते. या आपल्या बाईविषयी धोंडीराम नामदेव बाबांना म्हणतो, "बाई गेल्या आणि गावातला रामच गेला. शाळात जाऊन प्रभातफेरी काडणारी पोरं फुडं दारूच्या भट्ट्या लावाय लागल्याली. गावात दोन पाट्या पडलेल्या. एक-एक माणूस कटून मरत्यात"४ 'बाई'चे पती पोलिसांच्या गोळीबारात शहीद झाले असले तरी त्यांचे स्वप्न म्हणून त्या गावालाच आपले कुटुंब समजून जगतात आणि मरतात. गाव हेच आपले कुटुंब समजतात.

१.२. 'बस्तान'मधील कुटुंब

भारतातील ग्रामीण भागातील कुटुंबे ही कृषिसंस्कृतीवरतीच आधारित असलेली कुटुंबे असतात. 'बस्तान' या कादंबरीमध्ये बहुतांश कुटुंबे ही कृषी क्षेत्रावरतीच आधारलेली आहेत. बरीच कुटुंबे ही आपली परंपरा घेऊनच जगत असतात. बापूचा मित्र बाळू, बाळूचा भाऊ आनंदा, कोंडीतात्या, सपाटे यांची कुटुंबेही कृषिक्षेत्रावरच आधारलेली असून आपली पूर्वपरंपरा सांभाळणारी आहेत. शेती हेच यांचे जीवन आहे. त्यांच्या वस्त्यादेखील रानातच आहेत. बाळू ज्या ग्रामीण शेतकरी समाजाचा घटक आहे, त्या ग्रामीण समाजात एकत्र कुटुंब पद्धतीला आदराचे स्थान आहे. बाळूचे कुटुंब हे एकत्र कुटुंब आहे. या कुटुंबात त्याचे दोन भाऊ, बाळूची व आनंदाची पत्नी व बाळूचा धाकटा भाऊ गज्या, बाळूची, आनंदाची मुले, बाळूची आई ही सर्व एकत्र राहतात. याविषयी लेखक लिहितो, "छपरामागे बांधलेल्या आपल्या नव्या घरात गेला. बाळ्याची राबणूक जनावरासारखी. वस्ती मळ्यातच. गावात गजाच तेवढा दुकानाच्या निमित्तानं. बाळ्याच्या कुटुंबात आठ माणसं. त्यात गजाच तेवढा मोकळा. बाकी सगळी मळ्यात राबणारी."५ अशा या बाळूच्या कुटुंबाचे चित्रण येते.

कोंडीतात्या हा बापूचा चुलता आहे. आपल्या शेतावर काबाडकष्ट करून तो आपले आपल्या कुटुंबाचे पालन पोषण करतो. यातील मुख्य कुटुंब हे बापूचे आहे. बापूच्या कुटुंबात आता लग्न झाल्यापासून दोन चुली निर्माण झाल्या. त्याची आई गंगाई आणि चंदा ही एकत्र राहतात तर बापू व राधा हे पती-पत्नी एकत्र राहतात. पूर्वी एकच घर-कुटुंब असणारे आता विभक्त झाले आहे. गंगाई, चंदा, बापू, बापूचा मामा एकत्र होती. शंकर मामा व त्याची पत्नी. मेव्हणी आणि मुलगी हे एकत्र राहतात. त्यांचे एक वेगळे कुटुंब निर्माण झाले.

नानू मास्तर आणि त्यांची पत्नी शांता यांच्या कुटुंबामध्ये हे दोघेच आहेत. त्यांच्या लग्नाला अनेक वर्षे उलटली. पण त्यांना मूल झाले नाही. मूल होण्यासाठी शांतावैनीने अनेक नवस, उपास-तापास केले, पण यांच्या संसाराची वेल वाढली नाही. नानू मास्तरांचे कुटुंब हे या गावचे नाही. आपल्या नोकरीच्या निमित्ताने ते या गावात आले आणि कायमचे रहिवासी

झाले. या कुटुंबात प्रेम, आपुलकी, जिन्हाळा आणि विश्वास आहे. नानू मास्तरांना मूल होत नाही म्हणून ते शांतावैनीसारखे कोणतेही आघोरी प्रयत्न करत नाहीत किंवा दुसरे लग्नही करत नाहीत. शांतावैनीवर अविश्वासही दाखवत नाहीत. परस्परात सहकार्य आणि विश्वास आहे. नानू मास्तर एक प्राथमिक शिक्षक आहेत. त्यातून मिळणाऱ्या वेतनावर त्याची उपजीविका चालते. हे सुखी कुटुंब आहे.

भूपालच्या कुटुंबामध्ये त्याची आई आणि दोन जुळ्या जाई आणि जुई या अविवाहित बहिणी आहेत. या बहिणीच्या विवाहासाठी आणि भावी पत्नी मंगल हिच्या नोकरीच्या डोनेशनसाठी आपली पूर्वपरंपरागत चालत आलेली जमीन विकून आपले कुटुंबाविषयीचे कर्तव्य पार पाडतो आणि नोकरीवरतीच आपले कुटुंब पोसण्याचा प्रयत्न करतो.

व्यवसाय व व्यापारावरती आधारित येथे अनेक कुटुंबे आहेत. खण या व्यवसायावरती आधारित वडरमजूर, दलाल, कंत्राटदार यांची कुटुंबे (या व्यवसायावरती अवलंबून आहेत. शंकर मांगुरे मामा यांचेही कुटुंब दलाली, शेती, दुकान, व्याजाने येणारा पैसा यावरती उपजीविका (होते). या कुटुंबात शंकर मांगुरे त्यांची पत्नी, मेहुणी आणि मुलगी लक्ष्मी यांचा समावेश या कुटुंबात होतो.

कुटुंबाच्या अंतरंगात संघर्षही असतात. बापूच्या कुटुंबात गंगाई आणि चंदा याच्याबरोबर बापूचा सतत संघर्षच दिसतो. हा विचारभिन्नतेचा संघर्ष आहे. या संघर्षामुळेच एकाच कुटुंबाची दोन कुटुंबे होतात. किरकोळ संघर्षातून दोन कुटुंबे कायमची वेगळी होतात. संघर्षामुळेच एक सुखी संसार अलग (होते). कुटुंबातील सदस्यांनी आपापले काम, कर्तव्य पार न पाडल्यामुळे प्रेम व जिन्हाळ्याचा अभाव निर्माण झाला आहे. द्वेषी भावनेमुळे वेगळे होतात. पण वर वर वाटणारा द्वेष मात्र वेगवेगळे होताना मात्र भावनेचा बांध मोकळा होताना दिसतो. बापू आपल्या कुटुंबासाठी शिपायाची नोकरी स्वीकारतो. तो स्वतः सुशिक्षित आहे. पण कुटुंबाच्या पालन पोषणासाठी शिपायाची नोकरी करतो, पण ती कौटुंबिक कारणाने सोडून गावी येऊन राहतो.

‘बाळू’च्या घरात देखील संघर्ष चालल्याचे त्याच्या बोलण्यावरून समजते. तो म्हणतो, “बाबा, हे घर म्हटल्यालं हाय. भांड्याला भांडं वाजतंय. एकोपा किती दिवस टिकणार?” यातून त्याच्या एकत्रित कुटुंबातदेखील बेबनाव चालू आहे. यातून कुटुंबसंस्थेचे झपाट्याने होत असलेले विघटनच समोर येते. अशी या कादंबरीतून कुटुंबे दिसून येतात. आजच्या परिस्थितीमध्ये कुटुंबव्यवस्था नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. हे या कादंबरीतील काही कुटुंबांकडे पाहिल्यावर लक्षात येते. आर्थिक ताण, मतभेद, द्वेष, स्वार्थीपणा यातून एकसंघ असणारी कुटुंबे विभक्त

होताना दिसतात. उदा. बापूचे कुटुंब आणि बाळूचे कुटुंब. त्याचबरोबर कृषिसंस्कृतीचा होणारा ऱ्हास, वाढते औद्योगिकरण, शहराचे खेड्यावर होणारे आक्रमण, नोकरी, व्यवसाय या कारणाने होणारे स्थलांतर. या कारणामुळे कुटुंबाचे विकेंद्रीकरण होते आहे. यामुळे कुटुंबाविषयी असणारे प्रेम-जिव्हाळा कमी होतो हे यातून स्पष्ट होते. मोहन पाटील यांनी यातून बदलणाऱ्या ग्रामीण समाज कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण केलेले आहे.

२. नातेसंबंध

“कुटुंब हा व्यक्तींचा असा समूह आहे की, ज्यातील सदस्य हे परस्परांशी विवाह, रक्तसंबंध किंवा दत्तकविधाने ह्यांच्याशी संबंधीत असतात. त्याचे एक स्वाभाविक घर असते. तसेच त्यातील सदस्य हे परस्परांशी पती-पत्नी, आई-वडील, मुलगा-मुलगी, भाऊ-बहीण अशा सामाजिक भूमिकातून आंतरक्रिया करतात आणि संस्कृतीची निर्मिती करून तिचे पालन करतात.”^७ या समाजशास्त्रीय व्याख्येतून नातेसंबंध समजण्यास मदत होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये नातेसंबंधावर आधारितच विवाह किंवा नातेसंबंध जोडले जातात. ग्रामीण समाजसंस्कृतीमध्ये तर नातेसंबंधांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. हे ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’च्या अनुषंगाने पाहू.

२.१. ‘भैनाळ’मधील नातेसंबंध

‘भैनाळ’ या कादंबरीतील नातेसंबंध हे परस्परांशी आंतरक्रिया करून निर्माण होतात. एकाच कुटुंबातील नात्यातील गुंतागुंत स्पष्ट होते. धोंडीराम हा एका शेतकरी कुटुंबातील मुलगा आहे. त्या कुटुंबात जन्मल्यामुळे त्याचे अनेकांशी नाते जोडले जाते. ज्याच्या रक्तामांसापासून निर्माण झाला, त्याच्याशी तो नातेसंबंधाने बांधला गेला आहे. या कुटुंबातील नाते परस्पर सहकार्यावर आधारलेले आहे. आई-वडील शेतीमध्ये कष्ट करून त्याला शिकवून ‘बालिस्टर’ करण्याचे स्वप्न उरी बाळगतात. पण प्लेगसारखा रोग येतो आणि आईवडिलांचे छत्र हरवते. आईवडिलांचे नाते त्यांचे प्रेम, जिव्हाळा, माया हारपते. त्याच्या पालन पोषणाची जबाबदारी आजीवर येते. आजी त्याच्या पालन पोषणाची जबाबदारी उचलते, त्याचा सांभाळ करते. तिच्या निधनानंतर आजीच्या नात्यातील एका मुलीशी ‘भैना’शी त्याचा विवाह केला जातो. त्याचे कुटुंब तयार होते. कालपर्यंत तो कोणाचा तरी मुलगा-नातू होता. तो ‘भैना’चा पती बनला. ‘भैना’चे आणि धोंडीरामचे पती-पत्नी संबंधात रूपांतर झाल्यावर नैसर्गिक नियमाप्रमाणे ‘भैना’ व धोंडीरामला अपत्य झाली. याचे स्थान बदलले आता हे त्या मुलाचे पालन पोषणकर्ते म्हणजे आई-वडील बनले. नातेसंबंधाने जबाबदारी येते. पुढे मुली मोठ्या झाल्यावर त्याच्या लग्नाची जबाबदारी माता-पिता या नात्याने ‘भैना’वर येते आणि ती जबाबदारी पार पाडते. एक नवीन नाते प्रस्थापित होते, मुलीच्यामुळे नवीन संबंध जोडला जातो आणि माता-

पित्यातून ते सासू सासरे बनतात. अशापद्धतीने एका व्यक्तीचा अनेकांशी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर संबंध प्रस्थापित होतो आणि नात्यांनी बांधला जातो. यालाच नातेसंबंध म्हणता येईल.

नातेसंबंधामुळे सहकार्य घडते. 'भैना' ज्यावेळी माहेरवरून सासरी धोंडीरामची पत्नी बनून न्हाव्याची बामणीला येते, त्यावेळी तिचे घर असे नसतेच. तिचे वडील तिला सर्वतोपरी मदत करतात आणि तिचा संसार मार्गी लावतात. नात्याच्या या सहकार्याच्या संबंधाविषयी लेखक लिहितो, "तुरचीससं तिचा बाप चार गडीमाणसं घिवून आला. सलग चार दिवस न्हावून त्यानं भैनाला नवं सपारं शेकरून दिलं. एक येत्याली पैलारू रेडी, दोन चादरी, पड्ड्या, दोन वाकळा, ठीकंभर खपल्या आणि एक म्हातारी असा साराजाम दिवून तिचा संसार ह्येनं चालता केला." यासारख्या प्रसंगातून लेखकाने नात्यातील सहकार्याचे संबंध दर्शवले आहेत. असे नातेसंबंध हे परस्पर पूरक सहकार्याची भावना निर्माण करणारे असतात हे यावरून दिसून येते.

शाळेमध्ये शिकवणाऱ्या बाईचे धोंडीरामशी, गावाशी असणारे नाते हे रक्तसंबंधाचे नसले तरी माणुसकीचे आहे म्हणून त्या धोंडीरामला निर्व्याज होण्याचे बाळकडू पाजतात, त्याला जवळ घेतात, माया, प्रेम करतात. त्याच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध, खाजगी सावकाराविरुद्ध शाब्दीक संघर्ष करतात. गावातील मुलांना देशप्रेमाचे शिक्षण देतात. त्या बदल्यात कोणताही मोबदला घेत नाहीत. त्याचे गावावर विशेषकरून धोंडीरामवर माया, प्रेम आहे. हे नाते माणुसकीचे संबंध प्रस्थापित करणारे आहे.

धोंडीरामची पत्नी नव्याने गावात येते. त्यावेळी रक्ताचे नाते नसले तरी तिचे स्वागत, चहापाणी देऊन तिची आस्थेने चौकशी करणाऱ्या गावातील स्त्रिया यांचे नाते आणि धोंडीरामच्या आजी, आई, वडील, भाऊ यांच्या निधनानंतर त्यांना अग्नी संस्कारापासून कार्यापर्यंत सर्वतोपरी मदत करणारे गावकरी हे एका नातेसंबंधाने जोडलेले असतात. त्याची नाळ ग्रामीण समाजजीवनात जोडलेली असते. कोणत्या ना कोणत्या तरी नाते संबंधाने ते एकमेकांशी बांधलेले असतात. आजी नातू यांचे नाते, धोंडीरामचे आई-वडील, भाऊ यांचे नाते. वयात आल्यावर 'भैना'शी विवाहातून आणि तिच्या माहेरच्या लोकांशी तो जोडला जातो. भैना आणि धोंडीराम यांच्या संबंधातून मुले जन्मतात. त्याच्याशी ती जोडली जातात आणि त्यांच्या मुलीच्या लग्न संबंधातून अनेकांशी जोडली जातात असे हे नातेसंबंध असतात. समाजामध्ये एक व्यक्ती अनेक नात्यांनी जोडला जातो हे डॉ. बाबुराव गुरव यांनी धोंडीरामच्या व्यक्तीरेखेवरून हे स्पष्ट केले आहे. भैना आणि धोंडीराम यांच्यातील पती-पत्नीचे नाजूक नाते आहे. धोंडीरामच्या विवाहात तिचा शेवटी अंत होतो. समाजामध्ये असे अनेक नातेसंबंध सापडतात हे यावरून स्पष्ट होते. मानव हा साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. मानवीसंबंध साहित्यकृतीतून अशापद्धतीने व्यक्त होत असतात.

- डॉ. बाबुराव गुरव यांनी ग्रामीण समाजजीवनात नातेसंबंधांना असणारे स्थान, त्याचे परस्पराशी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर असणारे संबंध 'भैनाळ' या कादंबरीतून चित्रित केले आहेत.

२.२. 'बस्तान'मधील नातेसंबंध

या कादंबरीमध्ये मोहन पाटील यांनी नात्यामधील अनेक कांगोरे चित्रित केले आहेत. या कादंबरीतील मध्यवर्ती पात्राच्या आधारे नातेसंबंध स्पष्ट होतात. बापू हा एका शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माला येतो आणि तो अनेकांशी विविध नातेसंबंधाने बांधला जातो. गंगाईशी तो मुलगा या नात्याने बांधला गेला आहे. तर गंगाईचा दुसरा मुलगा चंदाशी तो भाऊ या नात्याने बांधला गेला आहे. त्याच्यामध्ये एक 'कुटुंब' या नात्याने संबंध निर्माण होतात. शंकर मांगुरेशी आईचा भाऊ या नात्याने तो बापूचा मामा या नात्याने येतो. बापूच्या भावकीतील मोठी मंडळी, शंकर मांगुरे या पाहुण्याला भावकीतीलच भुजाप्पा वंजाळाची पोरगी 'लक्ष्मी' हिच्याबरोबर लग्न लावून दिले जाते. आधी गंगाईचा भाऊ म्हणून ओळखला जाणारा शंकर मांगुरे बापू व चंदामुळे शंकर मांगुरे शंकरमामा या नात्याने ओळखला जातो. आता तो शंकरमामा बरोबरच गावचा जावई म्हणूनही ओळखला जातो. अशी विविध नाती निर्माण होतात.

शंकर मांगुरे सासऱ्याच्या मृत्यूनंतर आपली पत्नी व मेहुणी 'मंजी' हिचा सांभाळ करतो. एक नाते निर्माण होते. त्या नातेसंबंधामुळे एका पायाने आधु असणाऱ्या मेहुणीचा सांभाळ करतो. शंकर मांगुरेची येथे अनेक नाती दिसतात. भाऊ, मामा, पती, मेव्हणा, बाप अशा विविध नातेसंबंधानी तो समाजात वावरतो.

'बाळी'शी बापूचा विवाह करून गंगाई आपल्या भावा बरोबरचे नातेसंबंध अधिक दृढ करू इच्छिते. गंगाईला असे वाटते की, बापूने आपल्या भावाच्या मुलीशी लग्न केले तर आपल्या बेरोजगार मुलाचे कोटकल्याण होईल आणि आपले ही माहेरच्या माणसाशी संबंध अधिक घट्ट होतील. अशी नातेसंबंध जोडण्यापाठीमागची तिची दुहेरी भावना आहे.

बापूचे चंदा, गंगाई, शंकर मामा यांच्या बरोबरच नातेसंबंध हे संघर्ष असणारे संबंध आहेत. विविध कारणाने (त्यंयात) सतत संघर्ष घडतो. मामा आणि बापूच्या संघर्षाचे मूळ कारण 'शेती' आहे. यामुळेच तो पैसे असूनही बी. एड.ला डोनेशनसाठी पैसे देत नाही. ज्या संस्थेचा तो चेअरमन आहे त्या संस्थेमध्ये बापूला नोकरी सुद्धा देत नाही. मामा-भाच्याचे संबंध असून सुद्धा मामा सतत भाच्याला अडचणीत आणण्याचा प्रयत्न करतो. एका भाच्याला चंदा हाताशी धरतो. बापूच्या वडिलांच्या औषधासाठी पैसे देतो. बापूचे वडील वारल्यानंतर त्याच्या घराचा आधारही बनतो, आपले नातेकर्तव्य सांभाळतो. गंगाईला आधार व्हावा म्हणून बापूला 'करंजीत' शिपायाची नोकरी लावतो आणि चंदाला रिक्षा घेऊन देतो. याठिकाणी तो आपले नाते सांभाळण्याचा प्रयत्न करतो.

बापूचे निपाणीच्या दूरच्या नातेसंबंधातील 'राधा' ह्या तरुणीशी लग्न होते आणि त्यांचे पती-पत्नीचे एक भावमधूर नातेसंबंध निर्माण होते. 'बापू'च्या मानी स्वभावाबद्दल तिला सतत भीती वाटत असते. यासाठी तिला दोघांना एकत्र बांधणारा दुवा हवा आहे. पती-पत्नीचे नातेसंबंध घट्ट करण्यासाठी 'मूल' सहाय्यभूत आहे, याविषयी लेखक लिहितो, "राधीला अलीकडे बापूची निराळीच भीती वाटत होती. आईभावाच्या भांडणात हा चमत्कारिक माणूस पुन्हा आपल्याला माहेरात ढकलणार की काय? तिच्या सान्या अंगाला कापरा भरायचा. बापू तिच्यावर खूप प्रेम करायचा. पण त्याच्या मनाचा तिला अंतच लागत नव्हता. तिला एक भक्कम आधार हवा होता. न तुटणारा.... आणि आता तिच्या उरात चिमण्या ओठांची स्वप्नं खेळत होती...."

चंद्रा हा बापूपेक्षा वयाने लहान आहे. तरी आपला मोठा भाऊ या नात्याने त्याला मान देत नाही. स्वतःच्या भावाला आईवरून शिव्या देतो, बापूचा बाप काढतो. सर्वांदिखत थोरल्या भावाचा अपमान करतो. दारू पिऊन येणे, सिगरेट ओढणे, बाया करणे, त्याच्यावर कोणत्याच नातेसंबंधाचा फरक पडलेला नाही. थोरल्या भावाच्या घरात तो घर सोडून पळून जावा, वहिनीच्या मनात दहशत बसावी म्हणून कटकारस्थान करतो, काशीबरोबर स्त्रीसुखाचा आनंद घेतो. त्याला कोणाचाच धाक नाही. आपण मोठे भाऊ आहोत आणि आपणच आपल्या भावाला सुधारले पाहिजे म्हणून चंद्रा नशेत असताना बापू थोरल्या भावाच्या नात्याने त्याला शिक्षा देतो. चंद्राचे गज्याशी मैत्रीचे संबंध आहेत. चंद्राचे आणि शंकर मामाचे संबंध चांगले आहेत आणि तोच आपल्या भावाच्या या अवस्थेस कारणीभूत आहे असे बापूचे ठाम मत बनले आहे. चंद्राचे सर्वांशी नाते बिघडलेले आहे.

भूपाल हा बापूचा मित्र आहे. तो आपले मन बापूजवळ मैत्रीच्या नात्याने हलके करतो. मंगलबरोबर आपण प्रेमविवाह करणार आहे आणि तिच्या नोकरीसाठी जमीन विकून पैसे उभारणार आहोत त्याचबरोबरच त्यातून राहणाऱ्या रकमेवर आपल्या जुळ्या बहिणीची लग्ने करणार आहोत हे मोकळेपणाने सांगतो. भूपालच्या आईचे एकच स्वप्न असते ते म्हणजे आपल्या मुलाचे आपण जिवंत असेपर्यंत लग्न व्हावे, त्यासाठी ती त्याला मंगलबरोबर प्रेमविवाह करण्यास व जमीन विकण्यास परवानगी देते. भूपालवर त्याच्या आईचा विशेष लोभ आहे. मंगलचेही भूपालवर निस्सीम प्रेम आहे. भूपाल आईचा मूलगा, बहिणीचा भाऊ, मंगलचा भावी पती या नात्यांनी सर्वांशी बांधला गेला आहे असे विविध नातेसंबंध यातून दिसून येतात.

बाळूचे त्याच्या भावाशी प्रेमाचे आणि जिऱ्हाळ्याचे संबंध आहेत. बाळूला शेतीकामामध्ये त्याचा भाऊ आनंदा मदत करतो तर दुसरा भाऊ मदत करत नाही. उलट त्याला अडचणीत आणतो. गज्याला अनेक व्यसने आहेत. बाळू गज्याला सुधारण्याचा बराच प्रयत्न करतो पण तो सुधारत नाही, त्याला किराणामालाचे दुकान काढून दिले आहे. त्याचे शेतकरी कुटुंब आहे. बाळू हा कुटुंबातील मोठा मुलगा असल्यामुळे तो सर्वांशी मिळून मिसळून वागतो. सर्व भावांना बरोबर घेण्याचा प्रयत्न करतो, प्रत्येकाशी जिऱ्हाळ्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा कसोशीने प्रयत्न करतो. त्याचे सरकारी कर्मचारी यांच्याशीही ओळखीचे आणि जवळचे संबंध आहेत.

नानुमास्तर आणि शांतीवैनी हे पती-पत्नी या नातेसंबंधांनी बांधले गेले आहेत. त्यांना मूल नाही, पण त्यांचे परस्परावर प्रेम आहे. नानुमास्तर गावातील लोकांना मदत करतात, त्याचे आणि गावाचे एक अतूट नाते तयार झाले आहे. बापूच्या कुटुंबाबरोबरसुद्धा त्याचे जिऱ्हाळ्याचे संबंध आहेत. ते सर्वांना कामामध्ये मदत करणे हे आपले कर्तव्य समजतात. त्यांना आणि शांतीवैनीना मूल नसले तरी त्यांच्या नात्याला कुठेही आडफाटा निर्माण होत नाही.

गंगाई ही आपला मुलगा बापूला कसेही बोलते. तिच्या दृष्टीने पैसा मिळवला पाहिजे आणि बापूने सर्व कुटुंब पोसले पाहिजे. आपल्या इच्छेविरुद्ध लग्न केले म्हणून ती बापूला आणि राधीला पाण्यात पाहते. त्यांच्यात सतत संघर्ष चाललेला आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यापुढे कौटुंबिक नाती पैशाच्या पुढे कशी लुळीपांगळी, लाचार झाली आहेत. पैशापुढे नात्याला किंमतच उरली नाही. भाव भावाला फसवतो आहे आणि पैशामध्येच सर्व गोष्टी मोजल्या जात आहेत. याविषयी बापू म्हणतो, “मामा वाईट नाही. पण पैसा वाईट आहे. भूपाल माणसाला एकदा पैशाची चटक लागली तर तो सगळी नाती विसरतो.”^{१०} हे यातून स्पष्ट होते.

मोहन पाटील यांनी नात्यांचे विविध काँगोरे टिपले आहेत. मैत्रीचे संबंध, एकाच कुटुंबातील अंतर्गत संबंध, नातेसंबंधातील संघर्ष, बदलत्या ग्रामीण समाजाचे चित्रण मोहन पाटील उभे करतात. ग्रामव्यवस्थेमध्ये अनेक परिवर्तने झाली, माणसांची मने बदलली. विकासाच्या गर्तेत मने कलुषित झाली. नात्यांना मान देण्याच्या प्रवृत्तीमध्ये बदल घडतो आहे. सामाजिक जीवनाचे आधारस्तंभ हळूहळू कमकुवत होत आहेत. कौटुंबिक जीवनावर अनेक वादंग निर्माण होत आहेत. भाव भावाला ओळखेना. सर्व गोष्टी पैशामध्ये मोजल्या जात आहेत. गंगाई आपला भाऊ श्रीमंत आहे म्हणून त्याला मान देते. आपला धाकटा मुलगा ‘चंघा’ काहीतरी व्यवसाय करून पैसे कमवतो म्हणून त्याच्या अनेक वाईट कृत्यावर पांघरून घालते आणि सत्प्रवृत्तीने वागणारा मुलगा ‘बापू’ची सतत मानहानी करते. ती सतत म्हणते की, शंकरमामा अंगठाछाप असून या कलियुगात एक नंबरानं पास. बापू कागदी डिग्री घेऊन बसला

तरी नापास ढोक नंबर. असे बदलत्या समाजातील आई-मुलाचे नाते मोहन पाटील टिपतात. अशाप्रकारची नाती 'बस्तान'मध्ये येतात.

डॉ. बाबुराव गुरव आणि मोहन पाटील यांनी 'भैनाळ' आणि 'बस्तान'मध्ये कौटुंबिक जीवनात नातेसंबंधांना असणारे महत्त्व, वेगाने बदलत जाणारे संबंध आपआपल्या कादंबऱ्यांतून प्रकटपणे मांडले आहेत. समाजात व्यक्ती वेगवेगळ्या नात्याने वावरत असतो. कौटुंबिक जीवनात तो विविध बंधनाने, रूपाने कटिबद्ध असतो हेच येथील नातेसंबंधावरून दिसून येते.

३. माणुसकी

भैनाळ आणि बस्तान या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये येणारे माणुसकीचे दर्शन घडविणाऱ्या व्यक्ती, घटना, प्रसंग आहेत. माणूस माणूसपण विसरत चालला आहे. स्वार्थासाठी माणूस कोणत्याही स्तराला जाऊन भिडतो. माणसे पशूहून हीन पातळीवर जाऊन एकमेकाशी भांडत असतात. या सर्वांपुढे मानवता अंकित बनली आहे. प्रत्येकजण एकमेकांस अडचणीत आणण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे माणुसकी रक्तबंबाळ झाली आहे. माणूस माणसाच्या जन्माला येऊन माणसासारखा वागत नाही. म्हणूनच बहिणाबाई एके ठिकाणी म्हणतात, माणसा माणसा कधी व्हाशील माणूस? असे म्हणणे भाग पडते. समाजामध्ये अनेक व्यक्ती दिसतात तशाच त्या साहित्यामधून येतात.

३.१. भैनाळमधील माणुसकी

'लेखक' हा समाजाचा संवेदनशील घटक असतो. समाजामध्ये घडणाऱ्या घटनेबद्दल जागृत असतो. त्याला आलेले अनुभवच तो व्यक्त करत असतो. तो समाजात घडणाऱ्या अनेक घटनांचा साक्षीदार असतो. पण कलाकृतीमध्ये घटना मांडताना तो तटस्थपणे मांडत असतो. असेच घटनाप्रसंग आणि व्यक्ती लेखकाने तटस्थपद्धतीने चित्रित केल्या आहेत.

'खडकु मारवडी' हा धोंडीरामवर अन्याय करतो असे शाळेतील बाईना वाटते म्हणून त्या त्याच्या मदतीला धावून जातात, त्याला जाब विचारतात. याविषयी धोंडीराम म्हणतो, "बेभानपणे मला फुड वडत बाईनी त्येला इचारलं हुतं ह्या निर्व्याज मुलाकडं तरी बघा! कुठं फेडाल हे पाप?" असा जाब विचारतात तर धोंडीरामवर कोसळलेले दुःख आणि त्या निष्पाप बालकावरील झालेल्या अन्यायाबद्दल काळीज फाटुंस्तर रडतात. याठिकाणी बाईच्या माणुसकीचे दर्शन होते.

नामदेव बाबा हा धोंडीराम बरोबर कामाला असणारा म्हातारा आहे. धोंडीराम हा आपली सर्व कर्मकहाणी त्याला सांगतो. धोंडीरामची कर्मकहाणीबद्दल त्याला सहानुभूती निर्माण होते. धोंडीरामला कामामध्ये मदत करतो, त्याला समजून घेतो. धोंडीरामला वाटते की

आपली ही कहाणी ऐकून नामदेव बाबा झोपला की काय? पण नामदेवबाबा धोंडीराम म्हणतो, “पोरा! तू रगात वकाय लागलायस आणि मी झूपतूय व्हय? तू बोल पोरा, माझा कान हाय तुझ्याकडं.”^{१२} यातून धोंडीरामबद्दल माणुसकीचे दर्शन नामदेव बाबा देतात. मानव हा समाजशील आहे, तसा तो भावनाशीलदेखील आहे. इतर प्राण्यांहून मानव वेगळा ठरतो तो याच कारणामुळे. मानव हा समाजशील व भावनाशील असल्यामुळे तो इतरांच्या सुख, दुःखामध्ये सामील होतो. इतरांच्या दुःखाबद्दल कळवळा दाखवतो, सहानुभूती दाखवतो. अशीच सहानुभूती, प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी धोंडीरामबद्दल त्याच्या शाळेतील बाई, मोठे झाल्यावर त्याच्या कामावरील नामदेवबाबा याच्या ठिकाणी माणुसकीचे दर्शन घडते.

खडकू मारवाडी, गंगाराम पाटील, ट्रक ड्रायव्हर आणि कपड्याच्या दुकानातील मालक ही मंडळी माणुसकी हारवून बसलेली, पैशालाच सर्वस्व मानणारी माणसे आहेत. माणुसकी हरवलेला समाज अशी परिस्थिती ‘भैनाळ’मध्ये काही ठिकाणी डॉ. बाबुराव गुरव चित्रित करतात. धोंडीरामच्या बालपणी त्याचे आईवडीलाच्या कार्यादिवशी विट्याचा खडकू मारवाडी आपले कर्जाचे व्याज आणि कर्ज नेण्यासाठी येतो. पाहुण्यांना जेवणासाठी केलेले अन्न खडकू मारवाड्याचा मगूर गडी तसाच हंडा उचलतो आणि घोड्याच्या पुढे नेऊन ठेवतो; घोडा खात नाही, हे बघून तो हंडा लाथेने उडवतो व सर्व खीर उकिरड्यात जाते. तर ट्रक ड्रायव्हर दोन रूपये कमी आहेत म्हटल्यावर धोंडीरामला शिव्या देतो आणि त्याला चालत्या ट्रकमधून खाली ढकलतो. तर गंगाराम पाटील वासनेने बरबटलेल्या नजरेने ‘भैना’कडे बघतो आणि अडचणीत आलेल्या ‘भैनाला’ आणखीन अडचणीत आणतो. आधुनिक समाजामध्ये पैशाला महत्त्व वाढत आहे. स्वार्थीपणा वाढत आहे. माणसातील मानवतेचा अंकुर करपलेला आहे. हे यातील काही प्रसंगांवरून दिसून येते.

३.२. ‘बस्तान’मधील माणुसकी

मोहन पाटील यांनी कादंबरीमधून बदलत्या ग्रामीण समाजीवनाचे दर्शन घडविले आहे. असे असले तरी अजून काही ठिकाणी मानवता शिल्लक आहे हे काही व्यक्तींवरून दिसून येते. नानुमास्तर ही अशीच व्यक्ती आहे. आपल्या कामातून मिळणारा वेळ तो गावातील लोकांना मदत करण्यासाठी घालवतात. बापूला वेळोवेळी मौलीक सल्ले देतात, आधार देतात. सर्वगल्लीचा महाताप बनून राहिलेला ‘चंघ्या’च्या ओठाला भाजल्यावर स्वतः मतनवाडीला जाऊन लोण्यात तयार केलेला मलम आणून देतात. त्याच्याजवळ येऊन त्याची चौकशी करतात. यात आपुलकी आणि प्रेम या भावनांचा मिलाफ मोहन पाटील चित्रित करतात.

‘काशीचे’ लग्न ठरत नाही. याबद्दल बापूच्या मनात ‘तिचं उफाड्याचं तारूण्य आता निब्बार होत चालल्या’बद्दल बापूला सहानुभूती आहे. एखाद्याचे घर पेटत असताना विझवण्याऐवजी त्या आगीत आणखीन तेल ओतून भडका उडविणारी, आपला स्वार्थ साधणारी व माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या अनेक व्यक्ती समाजात असतात. त्यापैकी एक शंकर मांगुरे आहे. अनेक वाईट गुण त्याच्याजवळ आहेत. गांधीजींच्या हत्येवेळी जळीत वाड्यामधील लुट केली आणि बकळ पैसे कमवले. पैसा हे त्याच्या दृष्टीने सर्वस्व आहे. मामा या नात्याने चंद्याला चांगले वळण लावले पाहिजे होते, पण उलट तोच त्याला वाईट वागण्यास पाठबळ देत असतो.

पैसा हा माणुसकीतील सर्वात मोठा अडथळा ठरतो आहे. हे दोन्ही कादंबरीतील प्रसंगावरून दिसून येते. मानवाच्या ठिकाणी असणाऱ्या भाव-भावनांचा पैशामुळे लोप होत चालला आहे. हे ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’मधून चित्रित होते.

४. दुःख-दैन्य

मानवी जीवन हे दुःखाने भरलेले आहे. ग्रामीण समाजात तर दुःख-दैन्य मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. दुःख हे कधी मानवनिर्मित असते तर कधी निसर्गनिर्मित असते. माणसाच्या जीवनामध्ये अनेक दुःखाचे प्रसंग येत असतात. हे या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून दिसून येते.

४.१. ‘भैनाळ’मधील दुःख-दैन्य

‘भैनाळ’ या कादंबरीत येणारी दुःखे ही मानवनिर्मित आहेत. खेड्याचा राजा, जगाचा पोशिंदा ज्याच्या कष्टावर जग उभे आहे, तो शेतकरी राजा त्याचे दुःख आजही अस्वस्थ करते आहे. स्वतःच्या पोटाला चिमटे घेऊन जगतो, उरी स्वप्ने बाळगतो. मात्र शेतीशिवाय दुसरा कोणताच व्यवसाय त्याच्याकडे नसल्या कारणाने शेती करण्यासाठी लागणारे बी-बियाणे, बैल, अवजारे यासाठी सावकाराकडून कर्जे घेतात आणि आपला स्वाभिमान गहाण टाकून जीवन जगण्यासाठी जीवघेणी झटपट करतात. त्याच्या दारी अठराविश्व दारिद्र्यच असते. याविषयी लेखक लिहितो, “गाव आणि म्हारवाडा यांच्या मधल्या घाणेरीच्या वनात केंबळानं जगविलेलं याक सपार, म्होरं एक येसन घातलेली म्हस. तिच्या पुरा आरात त्याला व सदानकदा त्वांड पसरलेला रेडा. एक लंगडी गई, डूबुरकं एक शिवडी ख्वाड. एक कोकरू. एक उफराट्या पखाची कोंबडी, तिच्या मागे फिरणारी व मोजमापात कमी जास्ती भरणारी तिची पिल्ली. सपरातली चार फुटकी, गळकी लोटकी. एक लाकडी पेटी, आणि जर्मलची पाच-सहा भांडी. ही धोंडीची गावातली स्थावर इस्टेट.... धोंडीरामच्या बापाच्या नावानं चालत आलेलं शंभर वाकूरं रान हे धोंडीरामाचं बामणीतील अस्तित्व”^{१३} यावरून ग्रामीण भागातील दैन्यच समोर येते.

गौतम बुद्धांनी सांगितलेल्याप्रमाणे आप्त स्वकीय जाण्याने मानवजातीस जास्त दुःख होते. तसेच तुकाराम महाराज म्हणतात, “सुख पाहता जवा एवढे, दुःख पाहता पर्वता एवढे.”^१ सुखापेक्षा मानवी जीवनात दुःखच जास्त असते. धोंडीरामाला त्याचे आप्तस्वकीय सोडून जातात, धोंडीरामाच्या बालपणी त्याच्यावर प्रेम करणारे आई-वडील सोडून जातात, त्यांचे दुःखद निधन होते, हे एक दुःख पचवतो न पचवतो तोच त्याला प्रेम, आपुलकी, देशप्रेम शिकवणाऱ्या, निर्व्याज होण्याचे बाळकडू पाजणाऱ्या बाईच एक दिवस गावातनं नाहीशा होतात. त्यानंतर काहीच दिवसात त्याचा पाठचा भाऊ ‘कोंडीबा’ गायीच्या लोडण्यात हात आडकून साऱ्या माळावरून त्याच्या रक्तामासाचे तुकडे पडतात. सर्व सुखदुःखात बरोबर असणारी त्याची आजी शेंडाचा चीक डोळ्यात जाऊन आंधळी होते. या एकामागून एक येणाऱ्या प्रसंगाबद्दल धोंडीराम म्हणतो, “माझ्या आंगात रग हुती. हुर्द्यात बळ हुतं मनगटात राबायची धमक हुती. पण घटनानी माझा धीरच खचला हुता. दैव आणि सावकार ह्येनी मला बेजार केलं हुतं.”^{१४} यातून त्याच्या दुःखाची जाणीव होते. पण त्याला सांभाळणारी त्याची आजी एक दिवस विहिरीत पडून मरते आणि आणखी एक दुःख त्याच्यावर कोसळते. हे दुःख संपते न संपते तोच त्याच्या जीवनात ज्या भैनेने त्याला काही सुखाचे क्षण दिले ती भैनाच त्याला सोडून निघून गेली. या न संपणाऱ्या धोंडीरामाच्या दुःखाविषयी नामदेव बाबा म्हणतो, “ऊठ बाळा, रडून जर दुःखं हाटली असती तर माणसांनी पोरान्नी साळत रडायचच शिक्षाण दिलं असतं.”^{१५} भैनाचं सर्वस्व असणारा पती धोंडीराम तिचे बोलणे मनाला लागल्यामुळे घर सोडून निघून जातो त्यावेळी तिला अतोनात दुःख होते आणि या दुःखातच तिचा अंत होतो. हे भैनाचं दुःख या ठिकाणी दिसून येते. हा प्रसंग बरंच काही सांगून जातो.

४.२. ‘बस्तान’मधील दुःख व दैन्य

‘बस्तान’ या कादंबरीमध्ये दुःखाची अनेक चित्रे चित्रित होतात.

स्त्रियांची दुःखे

यामध्ये ‘शांतावहिनीला’ पोटाला मूल नाही यामुळे त्या दुःखी आहेत. त्यांना अनेक स्त्रियांच्या बोलण्याला तोंड द्यावे लागते. वांझोटी या शब्दाने त्यांची हेटाळणी केली जाते याचे त्यांना फार दुःख होते. यामुळे त्या अंधश्रद्धेच्या बळी ठरतात. ‘गंगाई’ ही आपल्या नशिबाला दोष देते. पोटाला दोन मुले असूनही तिला त्यांच्यापासून सुख नाही. थोरला मुलगा सुशिक्षित बेकार आहे. तो आपले ऐकत नाही. सून आपले ऐकत नाही. धाकटा मुलगा ‘चंद्या’मुळे चार माणसात मान खाली घालावी लागते. यामुळे ती दुःखी आहे. ‘काशी’ ही सुंदर तरुणी आपल्या बरोबरच्या अनेक तरुणींची लग्ने झाली. त्यांच्या लग्नात चुडे भरले पण आपले लग्न

ठरत नाही. यामुळे ती दुःखी असल्याचे दिसते. 'राधा' ही बापूबरोबर लग्न झाल्यापासून आपल्या संसारात दुःखी असल्याचे दिसते. बापूसारख्या चमत्कारीक माणसाशी संसार करत असताना त्या दोघांना जोडणारा छोटा दुवा सतत खाली करावा लागतो, सासूची बोलणी खावी लागतात याचे दुःख तिला आहे. अशी अनेक स्त्रियांची दुःखे यातून दिसून येतात.

बापूचे दुःख

बापू हा सुशिक्षित तरूण अनेक कारणाने दुःखी आहे. आपण सुशिक्षित असून बेकार आहोत त्याचबरोबर शिपायासारखी मामूली नोकरी करावी लागते याचे त्याला दुःख आहे. त्याचबरोबर दहा हजार रूपये डोनेशन नसल्यामुळे आपण बी.एड. ला जाऊ शकलो नाही याचे दुःख त्याला सलत राहते. आपली वाडवडिलार्जित घर व जमीन मामाच्या दोन मजली सिमेंट काँक्रेट घराच्या सावलीखाली करपत आहे याचे दुःख आहे. तर आपला धाकटा भाऊ चंदा याच्या अनेक कृष्णकृत्यामुळे त्याच्या जीवनात दुःख निर्माण होते. तर शंकरमामा हा सतत त्याच्या जीवनामध्ये अनेक अडचणी निर्माण करतो. आई आपल्याला घालून पाडून बोलते तर पैसे कमवणाऱ्या व्यसनी चंदाला काहीच बोलत नाही. त्याच्यावर वचक ठेवत नाही याचे दुःख त्याच्या मनाला सलत राहते. सतत शेतीचा विचार करून त्याचे मन भांबावते. त्याचबरोबर आपला जुना गाव, नाती, संस्कृती, समाज हा बदलत चालला आहे याचे दुःख त्याला होते.

बाळू

बाळू हा शेतीमध्ये कष्ट करणारा सर्वसामान्य शेतकरी आहे आणि त्याच शेतकऱ्याप्रमाणे त्याची दुःखे आहेत. बाळूचे संयुक्त असणारे घर काही कारणाने फुटण्याच्या मार्गावर आहे. ते फुटणार म्हणून त्याच्या मनात दुःखाचे मोहोळ उठते. गज्यासारखा व्यसनी भाऊ आपल्या घरात जन्माला आला याचे त्याला दुःख आहे. याचबरोबर बदलत चाललेल्या गावाबद्दल, समाजाबद्दल विचार करून तो स्वतःच दुःखी होतो.

भूपाल

भूपाल हा ड्रॉईंगचा शिक्षक आहे. त्याला गावाजवळच नोकरी आहे. आपल्या भावी पत्नीलाही आपल्या ठिकाणीच नोकरी मिळावी आणि तिच्याशी आपले लग्न व्हावे यासाठी आपले वडिलार्जित रान विकतो याचे त्याला दुःख आहे. आपण चांगले चित्रकार आहोत. आपल्या हातामध्ये जादू आहे पण आपल्याकडे एक चांगली खोलीसुद्धा नाही. रंग, ब्रश व कॅनव्हास घेण्यासाठी पैसे नाहीत. हे दुःख त्याला सतत सलत राहते. त्याचबरोबर बदलत चाललेले समाजजीवन पाहून त्याला दुःख होते.

शंकर मांगुरे

शंकर मांगुरे हा बापूचा मामा, अमाप पैसे असणारा आहे. पण एवढा पैसा असूनही आपला वंश चालवण्यासाठी आपल्या पोटाला मुलगा नाही याचे त्याला सतत सलत राहणारे दुःख आहे. यासाठी तो अक्कातंगीला नवसही करतो. पण शेवटी त्याच्या पोटी निराशाच येते.

मानवी मन हे सर्व दुःखाचे माहेर घर आहे. मानव हा सतत कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे दुःखीच असतो. या दुःखाविषयीची अनेक चित्रणे या दोन्ही (ही) कादंबऱ्यांमधून अगदी स्पष्टपणे दिसून येतात. ही दुःखे मानवनिर्मित दुःखे आहेत.

● समारोप

अशारितीने या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये 'भैनाळ' आणि 'बस्तान' या कादंबऱ्यामधील कौटुंबिक जीवनाचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये समाजात आढळून येणारे कौटुंबिक संबंधाप्रमाणेच कुटुंबे आढळून आली. ग्रामीण समाजामध्ये कुटुंबाला एक महत्त्वाचे स्थान आहे. ते स्थान टिकविण्याचा प्रयत्न काही ठिकाणी होताना दिसतो. कुटुंब हा समाजाचा एक भाग आहे. कुटुंबामध्ये एकमेकांच्या प्रगतीला वाव दिला जातो. हातभार लावला जातो. पण काही ठिकाणी ही प्रवृत्ती लोप पावत असल्याची चिन्हे दिसून आली. यानंतरच्या प्रकरणामध्ये समकालीन ग्रामीणता याचा अभ्यास करावयाचा आहे.

● निष्कर्ष

१. या प्रकरणामध्ये 'ग्रामीण कौटुंबिक जीवनाचा' अभ्यास करताना असे आढळून आले की, खेड्यातील प्रत्येक कुटुंबाचे विघटन घडून येत आहे. औद्योगिकीकरणामुळे शेतीच्या बदलत्या स्वरूपामुळे खेड्यातील समाजसंस्कृती बदलत आहे. त्याचप्रमाणे शेतीचे असणारे महत्त्व कमी होऊ लागले आहे. यामुळे तरूण नोकरीच्या शोधार्थ शहरात भटकू लागला आहे आणि त्याच्या जीवनावर शहरी संस्कृतीचा पायरव जाणवू लागला आहे. खेड्यातील कौटुंबिक जीवनामध्ये बदल घडून आल्यामुळे मोठ्या कुटुंबाचे महत्त्व आपोआपच कमी होऊ लागले आहे. प्रगतीच्या नावावर विभक्त होणाऱ्या कुटुंबांची संख्या वाढू लागली आहे. असे या ठिकाणी आढळून आले.

२. या बदलत्या कौटुंबिक स्वरूपामुळे नातेसंबंधाचे स्वरूप देखील बदलले आहे. नातेसंबंधामध्ये ताण-तणावाबरोबरच संघर्षसुद्धा उत्पन्न होतो आहे. याचे सामग्र्याने दर्शन 'बस्तान' या कादंबरीमधून घडते. त्याचप्रमाणे नात्यामध्ये भावनिक संबंधापेक्षा आर्थिक सबलतेचे महत्त्व वाढू लागले आहे. हेही याठिकाणी प्रकर्षाने नजरेस आले. 'भैनाळ'मधील नातेसंबंधामध्ये सहकार्य आणि भावनिक गुंतवणूक असल्याचे आढळले. यामध्ये

पती-पत्नीचे नातेसंबंध, भावाभावातील नातेसंबंध, आई-मुलगा यांचे नातेसंबंध, मामा-भाचे संबंध असे विविध पातळीवरचे कौटुंबिक नातेसंबंध आढळले.

३. या बदलत्या स्वरूपामधून माणुसकीचे संदर्भ देखील बदलले आहेत. संवेदनशीलता हा ग्रामीण समाजीवनाचा प्राण आहे, पण १९८० नंतरच्या सामाजिक, आर्थिक धोरणाचा परिणाम ग्रामीण समाजामध्ये दिसू लागला आहे. हेच या प्रकरणाचा अभ्यास करत असताना आढळून आले. ग्रामीण समाजामध्ये माणुसकी हरवत चाललेला समाज मोठ्या प्रमाणात दिसू लागला आहे. परंतु अजूनही काही व्यक्तींच्या ठिकाणी माणुसकीचे दर्शन घडते आहे याचे चित्रण या ठिकाणी दिसून आले.
४. त्याचप्रमाणे ग्रामीण समाजजीवनामधील दुःखाचे विविध पैलू या ठिकाणी आढळून आले. ग्रामीण समाजजीवन दुःखाने भरलेले आहे. हेच या ठिकाणी अनुभवास आले. या प्रकरणामध्ये अभ्यासाअंती हे काही निष्कर्ष हाती लागतात.

***

संदर्भ

१. मॅक, आयव्हर आणि पेज : समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिद्धांत, डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती २००१, पृष्ठ २९६
२. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २८
३. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २२
४. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५५-५६
५. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २०३
६. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २०४
७. बर्जेस आणि लॉक : समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिद्धांत, डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती २००१, पृष्ठ २९६
८. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ १५
९. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २०६
१०. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ १८१
११. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५४
१२. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५५
१३. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २
१४. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५७
१५. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५०